

А.Ю. Жуковська

СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ЇХ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто проблему формування сучасних соціальних стандартів у сфері доходів населення в контексті адаптації до глобальних змін. Проаналізовано вітчизняну систему соціальних стандартів, в основі якої лежить прожитковий мінімум. Виявлено основні недоліки вітчизняної системи соціальних стандартів та обґрунтовано необхідність впровадження якісно нових підходів до її формування.

Ключові слова: соціальні стандарти, прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, рівень забезпечення прожиткового мінімуму.

Табл. 5. Рис. 1. Літ. 21.

А.Ю. Жуковская

СОЦИАЛЬНЫЕ СТАНДАРТЫ В СФЕРЕ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМАТИКА ИХ ВНЕДРЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье рассмотрена проблема формирования современных социальных стандартов в сфере доходов населения в контексте адаптации к глобальным изменениям. Проанализирована отечественная система социальных стандартов, в основе которой лежит прожиточный минимум. Выявлены основные недостатки отечественной системы социальных стандартов и обоснована необходимость внедрения качественно новых подходов к ее формулировке.

Ключевые слова: социальные стандарты, прожиточный минимум, минимальная заработная плата, минимальная пенсия, уровень обеспечения прожиточного минимума.

A.Y. Zhukovska

SOCIAL STANDARDS IN THE FIELD OF POPULATION INCOME AND PROBLEMATICS OF THEIR INTRODUCTION IN UKRAINE

The article considers the problem of the contemporary social standards formation in the field of the population income in the context of adaptation to global changes. The national system of social standards is analyzed, it is based on the minimum cost of living. Major drawbacks of the national system of social standards are determined, and the necessity of applying new qualitative approaches to its formulation is grounded.

Keywords: social standards; minimum cost of living; minimum wages; minimum pension rate; level of maintaining the minimum cost of living.

Постановка проблеми. Відповідно до Послання Президента України до Верховної Ради «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки», утвердження сучасних європейських стандартів якості життя є одним із шляхів побудови в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу [7].

Забезпечення соціальних стандартів і нормативів є одним із функціональних орієнтирів розвитку суспільного сектору економіки. З огляду на глобальні зміни, які відбуваються у світовій економіці, посилення ролі демократії та громадянського суспільства, активізації діяльності інституцій суспільно-добровільного сектору економіки у сфері надання соціальних послуг населенню,

виникає об'єктивна необхідність перегляду чинної системи соціальних стандартів в напрямку адаптації їх до нових умов існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти використання соціальних стандартів і соціальних гарантій у системі соціальної політики розглядаються в працях як українських, так і зарубіжних вчених, зокрема Н.П. Баранової [11], Н.А. Волгіна [12; 19], О.О. Давидюк [13], А.А. Єлесеєва [14], В. Мандибури [16], Т.В. Новікової [11], С. Синчука [18], М. Шаповала [21] та інших. Але, незважаючи на велику кількість наукових і практичних розробок в цій сфері, у вітчизняній науці відсутні комплексні фундаментальні дослідження соціальних стандартів у сфері доходів населення та проблематики їх запровадження в Україні, що актуалізує тематику даної статті.

Метою дослідження є аналіз вітчизняної системи соціальних стандартів у сфері доходів населення, виявлення недоліків у її формуванні та окреслення основних напрямків удосконалення з урахуванням міжнародних та європейських вимог.

Основні результати дослідження. Відповідно до Державного класифікатора соціальних стандартів і нормативів [9], до державних соціальних стандартів у сфері доходів населення належать: прожитковий мінімум у розрахунку на місяць на одну особу, для дітей віком до 6 років, для дітей віком від 6 до 18 років, для працездатних осіб та для осіб, які втратили працездатність.

До 1999 р. в Україні існував єдиний соціальний стандарт надання соціальної допомоги малозабезпеченим та непрацездатним – межа малозабезпеченості. Відповідно до Закону України «Про межу малозабезпеченості» від 4 жовтня 1994 р., «межа малозабезпеченості – це величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує працездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством» [5]. За таких умов малозабезпечені сім'ї мали право на державну допомогу у вигляді доплат до рівня межі малозабезпеченості. Інших напрямків використання цього стандарту не існувало.

У 1999 р. розпочалося реформування соціальної політики та запровадження нової системи соціальних стандартів на основі прожиткового мінімуму. Нова система соціальних стандартів базується на положеннях Законів України «Про прожитковий мінімум» від 15 липня 1999 р. [6] та «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 р. [3], Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення» від 14 квітня 2000 р. [8]. Запровадження таких соціальних стандартів у сфері доходів населення виявилось передчасним і невідповідним кроком. Ні законодавча, ні виконавча влади не змогли забезпечити ефективність цієї системи та дотримання соціальних стандартів навіть в умовах сталого економічного зростання.

Оскільки прожитковий мінімум на сьогоднішній день в Україні є базовим соціальним стандартом, його величина використовується для розрахунку більшості показників соціального блоку бюджету і саме тому привертає до себе найбільшу увагу науковців і практиків.

Відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистостей» [3].

Державний соціальний стандарт у вигляді прожиткового мінімуму використовується для: загальної оцінки рівня життя в Україні, визначення критеріїв бідності та стратифікаційного розподілу суспільства, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм; встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції України та законів України; визначення права на призначення соціальної допомоги; визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування тощо; встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Відповідно до Закону України «Про державний бюджет на 2008 рік і про внесення змін у деякі законодавчі акти України» [2], прожитковий мінімум на одну людину в розрахунку на один місяць із 607 грн. у 2007 р. підвищився до 626 грн. у 2008 році. Для працездатних осіб прожитковий мінімум був підвищений з 649 грн. до 669 грн.; для осіб, що втратили працездатність, з 482 грн. до 498 грн.; для дітей у віці до 6 років – з 540 грн. до 557 грн.; для дітей у віці від 6 до 18 років – з 680 грн. до 701 грн. (табл. 1).

Таблиця 1. Прожитковий мінімум на 2008 рік, грн. [2]

Показник	З 1 січня	З 1 квітня	З 1 липня	З 1 жовтня
На одну особу в розрахунку на місяць	592	605	607	649
Діти віком до 6 років	526	538	540	557
Діти віком від 6 до 18 років	663	678	680	701
Працездатні особи	633	647	649	669
Особи, які втратили працездатність	470	481	482	498

Основою розрахунку прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення є мінімальний споживчий кошик, основну частину якого становить набір продуктів харчування в розрахунку на одну особу на місяць. Склад споживчого кошика в Україні був затверджений ще у 1992 р. і відтоді суттєво не переглядався, тому цілком очевидно, що на сьогодні чинна методика розрахунку споживчого кошика є застарілою.

Переважає більшість науковців і практиків вбачають причину недостатнього рівня прожиткового мінімуму в тому, що його розрахунки здійснювалися на основі Методики визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення [10], що затверджена Наказом Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства економіки та Державного комітету статистики України у 2000 р., виходячи з наборів продуктів харчування, мінімальних наборів непродовольчих товарів і послуг, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України у тому ж самому році.

У структурі прожиткового мінімуму в Україні на початок 2008 р. для працездатних осіб вартість продуктів харчування становила 316 грн., або 52,6% від загальної суми, непродовольчих товарів – 115 грн., або 19%, набору послуг – 153 грн., або 25,5%, а на внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування припадала решта 18 грн., або 2,9% (табл. 2).

Аналіз даної структури прожиткового мінімуму свідчить, що норми, закладені в прожитковому мінімумі громадян України, суттєво нижчі за фізіологічні, а набір непродовольчих товарів взагалі не забезпечує багатьох потреб сучасної людини. Така неадекватність прожиткового мінімуму породжує дезорієнтацію в соціальній політиці загалом і в політиці забезпечення доходів населення громадян. Як наслідок, на сьогодні паралельно існують два споживчих кошики: на основі офіційного ведуться офіційні розрахунки, відбуваються перерахунки соціальних виплат, інший відображає реальний споживчий мінімум. За розрахунками експертів, у 2007 р. реальна вартість українського споживчого кошика складала 1249 грн.

В Україні на основі прожиткового мінімуму як базового соціального стандарту встановлюються розміри державних соціальних гарантій, зокрема мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії за віком, мінімальної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку тощо.

Відповідно до Конституції України, в Україні як соціальній державі доходи громадян повинні бути не нижчими за прожитковий мінімум [1], що є державним соціальним стандартом та державною соціальною гарантією забезпечення мінімальних потреб людини. Проте на сьогодні середній показник шкали доходів населення за деякими видами економічної діяльності є меншим вартості споживчого кошика (табл. 3). Наприклад, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення мінімальної заробітної плати та рівня прожиткового мінімуму для працездатних осіб», мінімальна заробітна плата не може бути нижчою за прожитковий мінімум (і відповідно до вимог Європейської соціальної хартії має бути у 2,5 раза більшою за розмір прожиткового мінімуму), а реально вона складає лише 79% від прожиткового мінімуму для працездатних осіб [20]. Таке співвідношення мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму дає підставу стверджувати, що влада офіційно визнає, що працездатні громадяни не живуть на заробітну плату.

Аналіз вітчизняної практики свідчить, що на сьогоднішній день мінімальна заробітна плата не виконує роль соціального стандарту оплати праці, а є технічним нормативом для розрахунку заробітної плати у бюджетній сфері відповідно до можливостей видаткової частини бюджету. Мінімальна заробітна плата не може зводитись до встановленого прожиткового мінімуму, оскільки він не забезпечує фізіологічного виживання навіть наполовину, і не може бути нижчою за цю межу. Саме тому необхідно перетворити мінімальну заробітну плату в дійсно мінімальну соціальну гарантію для працюючого населення. Це має стати одним із елементів державної політики, спрямованої на боротьбу з бідністю та надання особам, які працюють за наймом, необхідного соціального захисту щодо мінімально допустимих рівнів оплати праці.

Іншою державною соціальною гарантією є мінімальна пенсія за віком, встановлена 1 жовтня 2008 р. в розмірі 498 грн., що відповідає розміру прожит-

Таблиця 2. Структура прожиткового мінімуму в Україні на початок 2008 року [15]

	Для дітей віком до 6 років		Для дітей віком від 6 до 18 років		Для працездатних осіб		Для осіб, які втратили працездатність	
	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%
Вартість продуктів харчування	305	59,9	407	64,4	316	52,6	236	52,9
Вартість негрошових засобів	103	20,3	106	16,7	115	19,0	94	21,2
Вартість набору послуг	100	19,7	120	19,0	153	25,5	116	25,9
Сума страхових внесків на загальнооб'єднане обов'язкове державне соціальне страхування	18	2,9	.	.
Розмір прожиткового мінімуму	508	100	633	100	602	100	446	100

Таблиця 3. Розміри та співвідношення прожиткового мінімуму і державного соціального стандарту оплати праці [15; 20]

Показник	2008	2004	2005	2006	2007	2008**
	грн./особу*	342	362,23	423	472	532
Середній розмір пенсії з урахуванням пільгової грошової допомоги, у % від прожиткового мінімуму	39,94	50,30	74,75	97,68	85,62	94,31
Мінімальна заробітна плата, у % від прожиткового мінімуму	54,09	59,54	71,00	78,65	86,46	78,96
Мінімальна допомога по догляді за дитиною до досягнення нею трудового віку, у % від прожиткового мінімуму	11,70	11,59	21,28	22,86	22,69	20,53

* на кінець року.

** на 1 січня.

кового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Пенсіонери є найменш захищеною категорією населення, оскільки, за даними Державного комітету статистики України, кожний сьомий пенсіонер отримує пенсію у розмірі прожиткового мінімуму або нижче. Також варто підкреслити, що 90% пенсіонерів в Україні є бідними, оскільки чинна пенсійна система не забезпечує важливого зв'язку між зусиллями і винагородою, податки на пенсійне страхування високі, а пенсійні виплати неадекватно малі.

Поряд із поняттям «прожитковий мінімум», який, згідно із законодавством, призначений для надання всіх видів соціальної допомоги, зберігається також поняття «рівень забезпечення прожиткового мінімуму», що використовується для розрахунку виплат допомоги малозабезпеченим сім'ям. Рівень забезпечення прожиткового мінімуму є традиційно нижчим за сам прожитковий мінімум. Наприклад, рівень забезпечення прожиткового мінімуму для призначення соціальної допомоги малозабезпеченим сім'я та допомоги особам, які не мають права на пенсію, а також інвалідам в Законі України «Про державний бюджет України» на 2008 р. був встановлений в таких розмірах: для працездатних осіб у сумі 133 грн., непрацездатних осіб – 187,5 грн., інвалідів – 200 грн. (табл. 4), тоді як прожитковий мінімум станом на 1 жовтня 2008 р. для працездатних осіб становив 669 грн., а для непрацездатних – 498 грн. [15].

Таблиця 4. Рівень забезпечення прожиткового мінімуму для надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, грн. на місяць на одну особу*

Показник	2004	2005	2006	2007	2008
Для працездатних осіб	80	80	100	110	133
Для непрацездатних осіб	110	120	140	155	187,5
Для інвалідів	115	130	150	165	200

* наведено за джерелом [15].

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що в Україні переважна більшість соціальних виплат прив'язана до розміру прожиткового мінімуму (наприклад, державна допомога сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, допомога дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства), тоді як у країнах-членах Європейського Союзу вони виплачуються з урахуванням попереднього заробітку стандартного отримувача, яким є чоловік з дружиною та двома дітьми. Заробіток стандартного отримувача прирівнюється до заробітку кваліфікованого або некваліфікованого працівника. При цьому розмір допомоги разом із сімейними допомогам не може бути нижчим за визначену відсоткову частку від загального попереднього заробітку кваліфікованого (якщо допомога залежить від стажу та заробітку) та некваліфікованого (якщо допомога не залежить від заробітку, а визначається на основі мінімальної фіксованої ставки) працівника та суми сімейних допомог.

Також варто зауважити, що розмір видатків зведеного бюджету України на соціальний захист і соціальне забезпечення є значно нижчим, ніж відповідний показник у країнах-членах Європейського Союзу (табл. 5). Так, найнижче місце в рейтингу європейських країн залежно від розміру соціальних виплат посідає Ірландія – 14,1%, тоді як в Україні аналогічний показник склав лише 6,8%. Максимальна частка соціальних виплат у ВВП України була зафіксована у 2005 р. і склала 9% від ВВП (табл. 5).

Таблиця 5. Соціальні виплати у країнах Європи, у % до ВВП*

	2000	2004	2007		2000	2004	2007
Бельгія	27,6	27,4	26,7	Португалія	22,1	22,6	22,7
Данія	30,2	29,8	28,8	Фінляндія	27,3	26,7	25,2
ФРН	29,3	29,6	29,5	Швеція	33,4	32,9	32,3
Греція	24,2	25,5	26,4	Велика Британія	26,9	26,5	26,8
Іспанія	20,6	20,2	20,1	Ісландія	18,5	19,1	19,5
Франція	30,5	30,2	29,7	Норвегія	27,5	27,9	25,4
Ірландія	15,5	14,8	14,1	Швейцарія	28	28,3	28,7
Італія	25	25,3	25,2	Словаччина	20,4	20,4	20
Люксембург	21,7	21,8	21	Словенія	26,6	26,6	26,6
Нідерланди	28,4	28	27,4	Україна	3,5	5,6	6,8
Австрія	28,4	28,8	28,7				

* складено за даними [13].

Детальний аналіз механізму використання прожиткового мінімуму як базового соціального стандарту дозволяє виділити такі основні його недоліки: по-перше, на сьогоднішній день прожитковий мінімум використовується лише для встановлення розміру державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та сім'ям з дітьми, особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. Незважаючи на вимогу ст. 46 Конституції України, прожитковий мінімум не використовується для розрахунку та законодавчого визначення мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії, пільгових пенсій та допомоги; по-друге, прожитковий мінімум забезпечує встановлення адресної соціальної допомоги для малозабезпечених сімей, що регулюється Законом України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 18 січня 2006 р. №33365-IV [4]. Прожитковий мінімум для сімей визначається як сума розмірів прожиткового мінімуму для дітей, працездатних і непрацездатних членів сім'ї. Відповідно, допомога є доплатою в розмірі, який дозволяє забезпечити прожитковий мінімум.

Підсумовуючи проведений аналіз, слід зазначити, що українській системі державних соціальних стандартів і соціальних гарантій притаманна низка недоліків, які можна умовно згрупувати у три блоки: концептуальні, нормативно-правові та фінансові (рис. 1). Наявність таких недоліків зумовлює ситуацію, коли попри існування системи мінімальних соціальних стандартів в Україні, система державних соціальних стандартів не є цілісною і поки що не зорієнтована на конституційні норми, не забезпечує врахування міжнародних норм у галузі застосування соціальних стандартів. Чинні на сьогодні соціальні стандарти далекі від сучасних економічних реалій та застосовуються без урахування економічних можливостей держави. Це зумовлює необхідність впровадження якісно нових підходів до встановлення соціальних стандартів і нормативів.

Впровадження ефективних ринкових механізмів функціонування національної економіки в поєднанні із забезпеченням передбаченої Конституцією України соціальної орієнтації економіки вимагає впровадження якісно нових підходів до встановлення соціальних стандартів і нормативів.

Принципами формування сучасної системи державних соціальних стандартів і нормативів, яка створюється з метою забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав і державних соціальних гарантій достатньо-

го життєвого рівня для кожного громадянина, повинні стати: законодавче встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів; забезпечення диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів; наукова обґрунтованість норм споживання; забезпечення прозорості та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні; врахування норм міжнародних договорів України у сфері соціального захисту й трудових відносин.

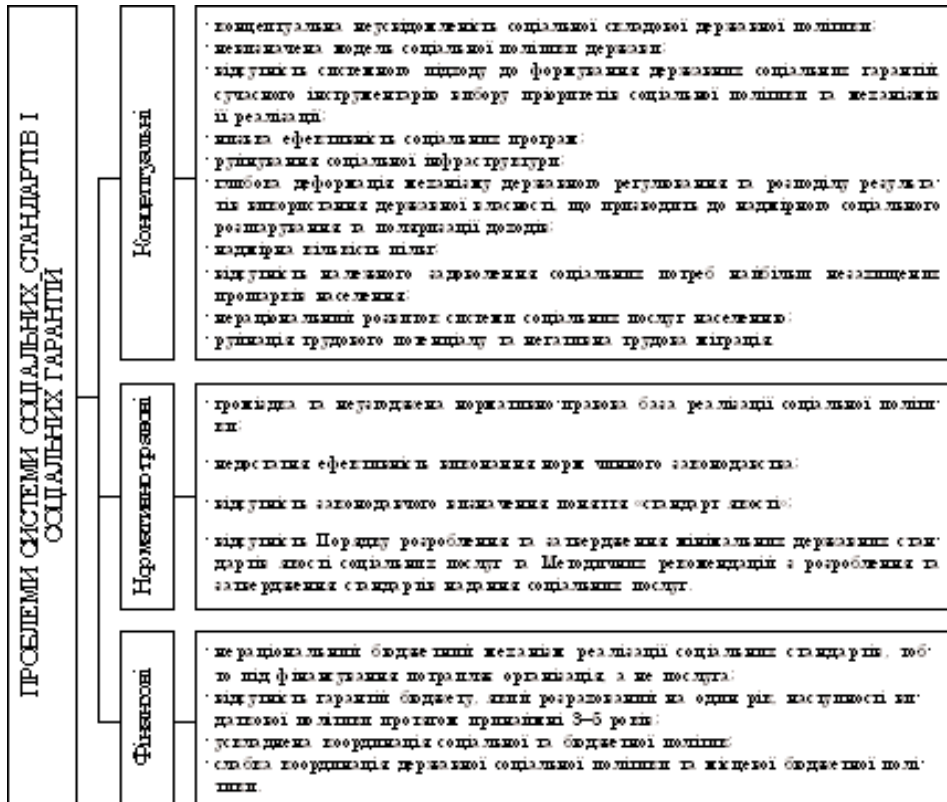

Рис. 1. Основні проблеми системи соціальних стандартів і соціальних гарантій в Україні, авторська розробка

З метою забезпечення планомірної інтеграції України у європейське співтовариство та запровадження на території нашої країни європейських соціальних стандартів відповідно до ратифікованої Верховної Радою України Європейської соціальної хартії необхідно активізувати роботу з: удосконалення та приведення у відповідність до міжнародних норм і стандартів національних соціальних стандартів, особливо тих, які стосуються оплати праці, пенсійного забезпечення, загальнообов'язкового державного соціального страхування, надання соціальної допомоги сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям; прискорення розроблення державних соціальних стандартів та нормативів у сферах здійснення соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я,

житлово-комунального обслуговування, обслуговування закладами культури, транспорту та зв'язку.

Висновки. Реалізація всіх запропонованих вище заходів дозволить закласифікувати основу для формування нової системи соціальних стандартів і соціальних гарантій, яка буде відповідати європейським і міжнародним вимогам та забезпечувати гідний рівень життя населення. При цьому її запровадження має передбачати поступові етапи досягнення цих стандартів протягом декількох років окремо для кожної категорії населення.

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Про державний бюджет на 2008 рік і про внесення змін у деякі законодавчі акти України: Закон України від 28.12.2007 №107-VI // zakon1.rada.gov.ua.
3. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5.10.2000 №2017-III // zakon1.rada.gov.ua.
4. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1.06.2000 №1768-III // zakon1.rada.gov.ua.
5. Про межу малозабезпеченості: Закон України від 4.10.1994 №190/94-ВР // zakon1.rada.gov.ua.
6. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 №966-XIV // zakon1.rada.gov.ua.
7. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України від 30.04.2002 // zakon1.rada.gov.ua.
8. Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2000 // zakon1.rada.gov.ua.
9. Державний класифікатор соціальних стандартів та нормативів: Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 17.06.2002 №293 // zakon1.rada.gov.ua.
10. Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення: Наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства економіки України та Державного комітету статистики України від 12.06.2000 №347/4568 // zakon1.rada.gov.ua.
11. Баранова Н.П., Новікова Т.В. Соціальні стандарти та гарантії в системі соціальної політики України // www.cpsr.org.ua.
12. Волгин Н.А., Грищенко Н.Н., Шарков Ф.И. Социальное государство: Учебник. – М.: Дашков и К, 2003. – 416 с.
13. Давидюк О.О. Світовий досвід фінансування соціальних виплат / Центр перспективних соціальних досліджень // www.cpsr.org.ua.
14. Елесеєв А.А. Социологическое содержание соотношения стандартов, права и морали // Вестник Московского ун-та. – Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – №3. – С. 79–86.
15. Зміна ідеології прожиткового мінімуму як базового соціального стандарту: Аналітична записка // www.niss.gov.ua.
16. Мандибуря В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.
17. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів / Державний комітет статистики України // ukrstat.gov.ua.
18. Синчук С. Процедурні правовідносини у сфері соціального забезпечення // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 8–9 лютого 2007 р.). – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2007. – С. 410–414.
19. Социальная политика: Энциклопедический словарь / Под ред. Н.А. Волгина. – М., 2005. – 688 с.
20. Соціальний захист населення України: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2007. – 152 с.
21. Шаповал М. Індекс людського розвитку. Міжнародний досвід застосування соціальних стандартів і український феномен // www.nas.gov.ua.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2009.